

Православні Церкви України в новій релігійній і соціо-політичній реальності: небезпеки і виклики

Людмила Филипович

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-66>

Складне релігійне життя нинішньої доби вимагає своєчасного наукового аналізу. Особлива увага експертів прикута до подій у вселенському православ'ї, яке переживає істотні трансформації у зв'язку із наданням Українській Церкві Томосу, тобто офіційного визнання автокефальності тієї частини православних вірня-українців та їхніх структур, які тривалий час знаходилася поза церковною огорожею Єдиної Соборної Христової Церкви. Переосмислення статусу православних церков у зв'язку із новими релігійними та соціо-політичними реаліями, які склалися в Україні після Майдану, надзвичайно актуалізують дане дослідження, яке покликане описати нинішній стан православ'я. У статті на основі статистичних даних представлена об'єктивна картина релігійного, зокрема православного життя в Україні, його конфліктність і боротьбу різних політичних інтересів, що створює небезпечну ситуацію для держави і нації. Аналізуючи нову соціо-політичну реальність, що утворилася після президентських і парламентських виборів 2019 року в Україні, автор виокремлює ті небезпеки і виклики, що постають перед країною. Виділяючи зовнішні і внутрішні загрози (зокрема, втрата глобальної міжнародної безпеки, відкрита агресія Росії проти України, гібридна війна, наявність чужих і ворожих щодо України політичних і релігійних центрів; втрати великою кількістю українців ціннісних смислів свого існування, внутрішній розбрат і ворожнеча, розкол, поділ між прихильниками української України, розпад єдності суспільства, поява партій фюрерського (гетьманського) штибу, внутрішньо інституційні протистояння в різних конфесіях, нездоланні амбіції деяких релігійних лідерів тощо), автор акцентує на появі нового типу релігійності в Україні, яку означають в науці як вульгарний утилітаризм з елементами легковажного інфантилізму. У статті пропонуються можливі шляхи протидії/протистояння названим загрозам, які при пасивності українського суспільства, в т.ч. і Церкви, будуть тільки посилюватися. Проголошується необхідність солідарних дій як секулярного (громадянське суспільство, держава, політичні сили), так і релігійного (усі релігійні організації) світів, які орієнтовані на збереження української України.

Ключові слова: Православ'я, Православна Церква в Україні, релігійне життя, зовнішні і внутрішні небезпеки, секулярний і релігійний світ.

Постановка наукової проблеми. Перед Україною постійно постають непрості і відповідальні виклики, які спричинені змінами, що відбуваються в різних сферах її життя. Нинішній етап орієнтаційного вибору збігся із президентською та парламентською 2019 року електоральною кампанією, яка виявилася тісно пов'язаною із релігійним фактором, зокрема отриманням Томосу на автокефалію православної церкви та створенням ПЦУ. Очікування, які покладав один із кандидатів у президенти на об'єднання православ'я через Томос, не справдилися. Кандидат не отримав бажаної електоральної переваги. За нього проголосували лише не цілком православні області – Львівська і Тернопільська. Активний супротив з боку УПЦ МП об'єднавчому процесу приніс додаткові голоси його опонентам, продемонструвавши при цьому, що Церква – самостійна і впливова сила.

Щоб зрозуміти природу і суть сучасних викликів, що постають перед Православ'ям в Україні, потрібно здійснити глибинне занурення в історію. У минулому дійсно віднайдемо чимало відповідей на питання, чому Православ'я в Україні саме таке, відмінне від інших, у чому його специфіка, чим зумовлений саме такий його сучасний стан. Але, крім історичного аспекту, існує ще й нинішній контекст, і релігійний, і соціально-політичний, який корегує і сам статус, і його усвідомлення православними церквами та православними християнами.

Ступінь дослідження. Православ'я завжди знаходилося в полі наукової уваги українських (і не тільки) вчених. Ця тема є ключовою для вітчизняної релігієзнавчої та богословської науки. Щороку виходять сотні досліджень, у яких аналізується історія постанови православної церкви, процес її автокефалізації, але бракує робіт, де б розкривалися новітні проблеми, з якими зустрічається православ'я в Україні. Для адекватної оцінки модернових тенденцій у православ'ї замало знати його історію, потрібно постійно тримати руку на пульсі православного життя, орієнтуватися в загальній релігійній і соціо-політичній ситуації не тільки України, але й

світу. Саме тому ця стаття має експертний характер, бо базується не тільки на знанні історичного бекграунда, але й на авторському вкляченому спостереженні за перебігом подій.

Мета дослідження – виходячи із нової релігійної і соціо-політичної реальності, осмислити нинішній стан Православ'я в Україні, виділити зовнішні і внутрішні загрози духовному життю України, запропонувати шляхи виходу із кризи та можливі адекватні відповіді українського суспільства, держави і Церкви на виклики сучасної епохи.

Виклад осново матеріалу. Православним важливо зрозуміти, що вони не самі і не в пустелі. Навколо вирує релігійне життя інших конфесій, не менш інтенсивне і цікаве, ніж власна традиція, поруч знаходяться інші релігії та інші віряни, які нічим не гірші за них. А для цього усвідомлення бажано опертися на статистичні дані, які надав Департамент у справах національностей і релігій Міністерства культури України про кількість релігійних організацій за 2018 рік, зареєстрованих на 1.01.2019 рр. Ці дані, правда, не врахували зміни, які відбуваються в православному середовищі, зокрема створення ПЦУ та перехід громад з інших юрисдикцій до цієї об'єднаної церкви, бо це сталося лише 6 січня 2019 року, а звіт про ці події та їхній наслідок піде у звіт на 2019 рік.

Державна статистика¹ називає цифру: **36739 діючих в Україні релігійних організацій** (у 1991 році їх було 12962, у 2017 – 35910). Отже, у порівнянні із 2017 роком у 2018 був ріст релігійної мережі на 829 організацій. **36739 організацій це:** 35162 – релігійні громади (з них 1116 не діючі і 1327 офіційно не зареєстровані); 531 – монастир із 6794 насельниками; 83 братства, 368 місій; 204 – духовні навчальні заклади із слухачами стаціонару – 7939 (рік 2017 - 8438) і заочниками 9947 (11223) – зменшення загалом на 1776; 13195 – недільні/суботні школи; 530 періодичних видань (з них: друкованих – 341, аудіовізуальних – 12, електронних – 167); 32619 – служителів (з них 918 – іноземців, у 2017 був 341, цебто збільшення

¹ Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України
URL: [https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/\(дата_звернення:12.08.2019\)](https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/(дата_звернення:12.08.2019))

на 577, з яких 301 поляки в РКЦ). І якщо співставити ці дані із суто православними показниками, з'ясувавши, а яка питома вага православних, то не по всіх показниках православні лідирують.

Територіально релігійні організації розміщені так: Волинь – 3287 (8,9%) організацій, Північ (в т.ч. Київ) – 5808 (15,8%), Слобожанщина – 1636 (4,45%), Поділ – 4191 (11,4%), Закарпаття – 1977 (5,4%), Буковина – 1350 (3,67%), Галичина – 6542 (17,8%), Центр – 3416 (9,3%), Південь – 3138 (8,54%), Подніпров'я – 2677 (7,3%), Донбас – 2717 (7,4%). Окремо рахуючи, 9 західних областей України мають 13156 організацій (35,8% релігійної мережі країни). Найбільша мережа у Львівській області – 3272, найменша – у Сумській – 602.

Цифри дають підстави говорити про те, що Україна плюралізується в релігійному сенсі, що її релігійна реальність насичена багатьма традиціями, а релігійне життя напружене та різноманітне. Це все створює багато ліній напруги, взаємозв'язків, що ставить перед експертами, релігійними і державними діячами безліч запитань-викликів.

Які ж це виклики, у яких проявлені основні проблеми релігійного життя в традиційних координатах взаємин держава-Церква, Релігія-Релігія, суспільство-Церква, суспільство-держава? Які небезпеки існують у цій царині? Як можна подолати/попередити загрози і адекватно відповісти на виклики? Як бути тут православним? Як позиціонувати себе в складних міжрелігійних ситуаціях? Яку стратегію поведінки обрати?

Експерти виділяють два рівня небезпек – і не тільки для православних, а й для інших релігійних організацій, для всієї країни: зовнішні і внутрішні. Про це детально йдеться в щойно виданій книзі². Серед основних *зовнішніх загроз/викликів* називаються, хоча ще вповні і всіма й не усвідомлюються:

- втрата глобальної міжнародної безпеки, про що попереджав Тімоті Снайдер у своїй книзі³;

² Релігійна безпека/небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. За ред. проф. Анатолія Колодного. Київ: УАР, 2019.

³ Snyder, Timothy. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America, 2018.

- настання доби постправди, коли перекручуються факти, підмінюються смисли, коли навмисно знищуються первісні сенси, коли свобода слова розуміється як свобода фейків, коли маніпуляції свідомістю стають масовими, коли грають на емоціях, які формують громадську думку;
- відкрита агресія Росії проти України, реальна, а не віртуальна анексія Криму, це не громадянська війна, як вважає Коломойський і «іже з ним», там реально щодня гинуть люди, які захищають неокуповану українську територію, на кордонах якої скупчені російські війська для вторгнення;
- гібридна війна, яка почалася давно, з розвалу СРСР й зорієнтована на його відродження у якийсь новітній формації при гегемонії Росії, яка ведеться на різних рівнях і в різних формах, війна тонкого плану, війна ідей та війна цивілізаційних орієнтацій, особливо масштабна інформаційна і високотехнологічна, у результаті якої, кажучи словами О.Забужко, бомбардуються не міста, а мізки, коли доводяться *«до божевілля і масового самогубства цілі країни»*⁴;
- стан тимчасового колективного – і у нас, і за кордоном – «потьмарення» (О. Забужко), коли більшість не здатна прийняти адекватне рішення в інтересах власної безпеки;
- наявність Москви і Риму як релігійних центрів, які щодо релігійної України мають свої стратегічні плани, що не збігаються із українськими, а часто і прямо суперечать їм;
- поширення антиукраїнських світських і релігійних ідеологій і теорій («русский мир», «святая Русь», «богоносний народ», «вселенська місія Росії», «євразійство, панславізм тощо»),
- формування і поширення нового типу тоталітаризму як суспільного устрою, який дозволяє загарбникам підкоряти країни;
- нинішні вибори Президента України, поява нового типу кандидата в президенти як політичного симулякра, як віртуаль-

⁴ Оксана Забужко: У війнах 21-го століття будуть завойовуватись не міста, а мізки URL: <https://ksf.openukraine.org/ua/news/1643-oksana-zabuzhko-u-vijnah-21-go-stolittya-buduty-zavojovuvatis-ye-mista-a-mizki> (дата звернення 12.08.2019)

ного образу, як карикатурної істоти (газета Le Monde) та пряма чи прихована участь у цій виборчій кампанії антиукраїнських сил;

- парламентські вибори 2019 року, які продемонстрували безвідповідальність українського виборця, його нерозбірливість, байдужість до долі країни тощо.

При визнанні наявності зовнішніх небезпек, не можна ігнорувати чи нехтувати *небезпеками внутрішніми*, про які українці часто забувають, виносячи наззовні причини всіх свої невдач чи проблем. А вони, внутрішні чинники, якщо не враховані, можуть зіграти навіть вирішальну роль у зміні напрямку руху. Ідеться:

- про втрату великою кількістю українців ціннісних смислів свого існування,
- про «розвалени в голові картину світу» (О. Забужко)
- про внутрішній розбрат і ворожнечу, розкол, поділ між прихильниками української України, розпад єдності суспільства, культивування індукції емоційного хаосу;
- про появу партій і партійок фюрерського (гетьманського) штибу;
- про стан непевності, який переживає більша половина українців, щодо власної ідентичності, що проявляється у ставленні до української мови як державної, до Томосу як виразу нової ідентифікаційної матриці,
- про внутрішньо інституційні протистояння в різних релігіях, зокрема в християнстві, ісламі та іудаїзмі;
- про нездоланні амбіції деяких релігійних лідерів;
- поява нового типу релігії – громадянської! – чи такої релігійності в Україні, яку відомий релігієзнавець О.Горкуша означила як *вульгарний утилітаризм з елементами легковажного інфантилізму*⁵ тощо.

⁵ Релігієзнавець: Вибори президента продемонстрували створення нової релігії – войовничий секуляризм URL: <https://glavcom.ua/news/religijeznavec-vibori-prezidenta-prodemonstruvati-stvorennja-novoji-religiji-voyovnichiy-sekulyarizm-584626.html> (дата звернення 12.08.2019)

Свідомо чи інтуїтивно в суспільстві з'являються ініціативи, які свідчать про наявність інстинкту самозбереження народу, але таких ініціатив так мало на цілу Україну. Ініціатива «1-го грудня» перетворилася на дзвін, який постійно алярмує щодо стратегічних і тактичних небезпек. Чутно голос Інституту стратегічних досліджень. Відділення релігієзнавства постійно закликає до притомності українських громадян у ситуації напруженого протистояння. Є рухи, які пропонують шляхи виходу з криз, пишуть позитивні програми, активно діють у просторі суспільної свідомості. Але хто їх чує? Чи стають вони факторами політичного, духовного, релігійного – громадянського життя?

Так, добровільно конституювалася група «10 тез для ПЦУ»⁶, яка врешті самоназвалася як «Рада щодо питань історії і демократизації Церкви». Ініціативна група, що склала кістяк цієї Ради, думаючи над перспективами Православ'я в Україні, сформулювала основні напрямки реформації Церкви. Вони дають відповідь на ті виклики, перед якими постала новостворена Православна Церква України. Це конкретні вимоги змін в управлінні церкви, в освіті, у житті парафій, у зміні церковної свідомості, у соціальному служінні тощо. Хтось розцінює ці пропозиції як ідеалістичні, романтичні, надто мрійливі. Не всі сприймають оптимізм авторів «10 тез». А найбільше сумнівів саме в церковних колах, які добре обізнані із природою церкви, яка повільно і неохоче йде на якісь зміни. Крім того, воцерковлені люди знають реальний церковний ресурс і не плекають ілюзій стосовно швидкості та ефективності здійснення реформ у церкві. Вони знають, що православ'я завжди відзначалося своєю консервативністю, традиціоналізмом, прагненням до самозбереження усталеного віками.

Тим не менше, шукаючи відповіді на озвучені виклики, приходиться знову повертатися до світоглядних питань, оскільки від способу осмислення і форми розуміння світу залежить напрямок, яким

⁶ 10 тез для Православної Церкви України URL: https://docs.google.com/forms/d/11MGiOtHRk68Qv9lOruhwq78PXsDvzVvzE4QDquTVfsg/viewform?fbclid=IwAR12IDnBxR7Zu-liSjAdZ2FcNXErQdR8P0BTU-L4X7V3A0iDgw1mDXTKZ0k&edit_requested=true (дата звернення 12.08.2019)

потрібно рухатися. Визначивши загрози, зокрема утвердження «руського мира», очевидно, що єдино можливим *шляхом протидії/протистояння* йому є:

Перше, як альтернатива поширенню «Русского мира» – рекомендоване предстоятелем УГКЦ Святославом Шевчуком будівництво свого українського світу, тобто розбудова суспільства, де панують українській цінності, українські візії, конструктивна зміна пострадянських стереотипів і форм взаємодії між людьми і суспільними структурами.

Друге, відстоювання і утвердження релігійної свободи і плюральності релігійного життя в Україні. Питання: чи потрібна релігійна свобода православним? віросповідній більшості? Якби православні були монолітні і існували в православній, а не секулярній державі, то ні. Але оскільки православні, хоч і складають 53,5% загальної мережі, але не є домінуючою більшістю [78%]⁷ і представлені різними православними церквами. Православні мають особливо дбати про збереження рівноваги в суспільстві. Крім того, монорелігійність ніколи не була характерною для України, а різноманіття релігій та їх носіїв завжди вирізняло українську духовну традицію, що забезпечувало відносний баланс різних сил, що не давало можливості тоталітарного встановлення влади однієї церкви, а значить і залежності держави від релігії і релігії від держави.

Третє, Україна нині є носієм нових ідей і відповідних практик про відкрите православ'я, відкритий протестантизм, відкритий іслам тощо, коли та чи інша релігійна система не замикається на своїй традиції, а відкрита для спілкування із іншими інституціями, як секулярного, так і релігійного світу.

Ця відкритість вимагає, *четверте*, нового формату спілкування, який можливий лише через і у формі діалогу: діалогу церкви і держави, церкви і суспільства, церкви і церкви. Переважна більшість релігійних організацій через спеціальні відділи зв'язків із громадськістю успішно комунікують із соціумом, але не у всіх виходить це робити ефективно. Існуючі вже в Україні міжрелігійні об'єднання

⁷ Пораховано за: Колодний А. Релігійна мережа України 2018 (на початок 2019). Українське релігієзнавство. 2019. №87. С.7-15.

частково виконують функцію міжрелігійного діалогу, але ВРЦіРО обмежилася кількістю членів 18, більше нікого не приймає до своїх лав, боячись втратити монополію на представництво своїх конфесій чи церков. Якщо православні представлені майже всіма своїми напрямками, то мусульмани та юдеї категорично проти своїх же братів по вірі як членів ВРЦіРО. Представників інших релігій – буддистів чи індуїстів там взагалі немає. Інші міжрелігійні корпорації («Собор», ВРРО, Міжхристиянський альянс тощо) не мають доволі ресурсів, щоб конкурувати із ВРЦіРО. Але чи є «Всеукраїнською» ВРЦіРО, якщо членство там не для всіх українських релігійних напрямів? Досвід України продемонстрував силу і вплив міжконфесійних об'єднань під час політичних криз (Майдани), де міжрелігійний діалог виступав як засіб розбудови громадянського суспільства.

П'яте, держава має впевнено позиціонувати себе гарантом верховенства права і поваги до людської гідності, тобто будь-які зміни в державній політиці щодо церкви, законодавчі, виконавчі, судові, мають відбуватися у відповідності до законів, а церкви, як законслухняні юридичні особи, мають виконувати ці закони, або оскаржувати їх у встановленому законному порядку.

Поширена нині претензія до держави (в особі президента) з боку УПЦ МП щодо втручання держави в справи церкви (зокрема щодо неприпустимості ініціативи Порошенка в отриманні Томосу) не може бути прийнята, оскільки за законом у нас Церква відокремлена від держави, а не держава від Церкви. Держава, на території якої діє Церква, визначає правила поведінки для церков, оскільки має свої безпекові інтереси. І якщо Церква загрожує державній безпеці, то держава має право себе, своїх громадян захищати. До речі, законність православ'я в Україні утвердив саме державний діяч – князь Володимир, а імператор Костянтин Міланським едиктом 313 року зробив законною християнську церкву взагалі.

Шосте, особлива роль у створенні і подоланні релігійних загроз лягає на ЗМІ. Як своєрідні камертони суспільних настроїв, ЗМІ покликані вчасно, правдиво, об'єктивно, відповідально інформувати українське суспільство, не створюючи інформаційних фейків,

не маніпулюючи інформацією, не роблячи вірусних розсилок, не використовуючи соцмережі на догоду якимось політичним силам, не продукуючи джинсу, не займаючись підміною понять, не програмуючи людей, а поважаючи їхню свободу і право на правдиву інформацію. ЗМІ мають працювати не на відцентрові, а доцентрові процеси в українському суспільстві, пропагувати не розбрат, а солідарність і консолідацію, оскільки є безліч викликів, кількість яких з кожним роком тільки зростатиме. У сфері суспільно-релігійних відносин має панувати стабільність, прогнозованість, законність, взаєморозуміння і співпраця представників як релігій, так і держави, як світського, так і релігійного сегментів українського соціуму.

Висновки. Ситуація в православ'ї України – надзвичайно динамічна, швидкозмінна, яка потребує своєчасної адекватної реакції з боку експертів, державних діячів, самих православних. Солідарні зусилля всіх суб'єктів мають бути спрямовані на мінімізацію інтра-й інтерконфесійних конфліктів, на утвердження принципів свободи совісті і віросповідання, дотримання гарантованих прав людини у світоглядній та релігійній сферах.

Список джерел і літератури:

1. Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 12.08.2019)
2. 10 тез для Православної Церкви України URL: https://docs.google.com/forms/d/1IMGiOtHRk68Qv9lOruhwq78PXsDvzVvzE4QDquTVfsg/viewform?fbclid=IwAR12IDnBxR7Zu-liSjAdZ2FcNXErQdR8P0BTU-L4X7V3A0iDgw1mDXTKZ0k&edit_requested=true (дата звернення: 12.08.2019)
3. Колодний А. Релігійна мережа України 2018 (на початок 2019). Українське релігієзнавство. 2019. №87. С.7–15.
4. Оксана Забужко: У війнах 21-го століття будуть завойовуватись не міста, а мізки URL: <https://ksf.openukraine.org/ua/news/1643-oksana-zabuzhko-u-vijnah-21-gostolittya-buduty-zavojovuvatisy-ne-mista-a-mizki> (дата звернення 12.08.2019)
5. Релігієзнавець: Вибори президента продемонстрували створення нової релігії – войовничий секуляризм URL: <https://glavcom.ua/news/religijeznavcev-ivori-prezidenta-prodemonstruvali-stvorennya-novoji-religiji-voyovnichiy-sekulyarizm-584626.html> (дата звернення 12.08.2019)

6. Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. За ред. проф. Анатолія Колодного. Київ: УАР, 2019.
7. Snyder, Timothy. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America, 2018.

References:

1. Data from the Department of Religions and Nationalities of the Ministry of Culture of Ukraine. URL: [https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410/\(data_zvernennya_\(date_of_appeal\):_12.08.2019](https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2019/75410/(data_zvernennya_(date_of_appeal):_12.08.2019) [in Ukrainian].
2. 10 theses for the Orthodox Church Ukraine. URL: [https://docs.google.com/forms/d/1IMGiOtHRk68Qv9lOruhwq78PXsDvzVvzE4QDquTVfsg/viewform?fbclid=IwAR12IDnBxR7Zu-liSjAdZ2FcNXErQdR8P0BTU-L4X7V3A0iDgw1mDXTKZ0k&edit_requested=true_\(data_zvernennya_\(date_of_appeal\):_12.08.2019](https://docs.google.com/forms/d/1IMGiOtHRk68Qv9lOruhwq78PXsDvzVvzE4QDquTVfsg/viewform?fbclid=IwAR12IDnBxR7Zu-liSjAdZ2FcNXErQdR8P0BTU-L4X7V3A0iDgw1mDXTKZ0k&edit_requested=true_(data_zvernennya_(date_of_appeal):_12.08.2019) [in Ukrainian].
3. Kolodnyi A. (2019). Religious Network of Ukraine 2018 (early 2019). *Ukrayinske relihiyevnavstvo* (Ukrainian Religious Studies). №87. S.7–15. [in Ukrainian].
4. Zabuzhko O. Not the cities will be conquered in the wars of the 21st century, but the brains. URL: [https://ksf.openukraine.org/ua/news/1643-oksana-zabuzhko-u-vijnah-21-go-stolittya-buduty-zavojovuvatisy-ne-mista-a-mizki_\(data_zvernennya_\(date_of_appeal\):_12.08.2019](https://ksf.openukraine.org/ua/news/1643-oksana-zabuzhko-u-vijnah-21-go-stolittya-buduty-zavojovuvatisy-ne-mista-a-mizki_(data_zvernennya_(date_of_appeal):_12.08.2019) [in Ukrainian].
5. Religious scholar: Presidential election demonstrates creation of new religion – militant secularism. URL: [https://glavcom.ua/news/religijeznavec-vibori-prezidenta-prodemonstruvati-stvorennya-novoji-religiji-voyovnichiy-sekulyarizm-584626.html_\(data_zvernennya_\(date_of_appeal\):_12.08.2019](https://glavcom.ua/news/religijeznavec-vibori-prezidenta-prodemonstruvati-stvorennya-novoji-religiji-voyovnichiy-sekulyarizm-584626.html_(data_zvernennya_(date_of_appeal):_12.08.2019) [in Ukrainian].
6. Religious security / danger of Ukraine. Collection of scientific works and materials. Edited prof. Anatolii Kolodnyi. Kyiv: UAR, 2019. [in Ukrainian].
7. Snyder, Timothy. (2018). The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America.